

Розділ III ПИТАННЯ МІЖНАРОДНОЇ (ЗОВНІШНЬОЇ) ПОЛІТИКИ

Н.Латиліна

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ: РІЗНОМАНІТНІ ПІДХОДИ І УНІВЕРСАЛЬНІ ОЗНАКИ

Дану статтю присвячено теоретичному аналізу демократичних перетворень в країнах Центральної та Східної Європи; обґрунтуванню неможливості одночасної радикальної демократичної трансформації економічної і політичної системи; характеристикі посткомуністичних змін в контексті розвитку сучасних демократичних суспільств крізь призму типології шарів соціальної реальності і послідовності її перетворення Ф.Броделя; визначенню універсальних ознак демократизаційних процесів в країнах Центральної та Східної Європи.

Наприкінці ХХ століття демократичні політичні системи утвердилися у понад 100 державах світу. Значний відсоток серед них становлять посткомуністичні країни, в яких відбувається активний політичний транзит, тобто утвердження перехідних суспільств. Враховуючи такі показники, як культурно-цивілізаційна своєрідність, політична і громадянська культура, історичний, соціальний і політичний досвід, необхідно диференціювати посткомуністичні країни, принаймні за геополітичною і культурною ознаками. Отже, в даній статті акцент буде зроблено на демократизаційні процеси в галузі політики, інституційного розвитку, становлення структур громадянського суспільства у країнах Центральної і Східної Європи. І незважаючи на те, що процес демократизації у більшості країн Східної Європи ще дуже далекий від остаточного завершення, певний трансформаційний досвід дає можливість охарактеризувати динаміку демократичних процесів та виявити деякі особливості демократизації у різних країнах, що буде, безумовно, корисним для України, яка крокує шляхом побудови демократії, громадянського суспільства та правової держави.

У сучасній політичній науці відмічається, що унікальність змін, які переживають колишні комуністичні країни, зв'язана із здійсненням ними не одного, а одразу декількох складніших «переходів».

На той факт, що в деяких східноєвропейських країнах відбувається «потрійна» трансформація (політична, економічна і територіальна), першим ще на початку 1990-х рр. звернув увагу німецький політолог К.Оффе¹. Слідом за ним «триєдиний» характер радикальних перетворень в посткомуністичному світі (створення плюралістичної політичної системи, ринкової економіки і нової державності) почав підкреслюватися і багатьма іншими дослідниками. «Посткомунізм, — пише, зокрема, В.Банс, — це дещо значно більше, ніж перехід до демократії; це революція, яка простягається на політику, економіку і суспільне життя»². Американський політолог Ф.Редер також говорить про три революції в цьому світі, які відбулися одночасно: про національну революцію, у ході якої виникли нові національні держави, про політичну революцію, яка знищила одні з найміцніших авторитарних режимів ХХ ст., і про економічну революцію, що призводить до заміни адміністративної системи виробництва і розподілу ринковою економікою. Національні, демократичні і капіталістичні революції, кожна з яких зокрема розворушила в XVIII, XIX і на початку ХХ ст. країни Західної Європи, прокотилися майже одночасно у кінці ХХ ст. по дев'яти комуністичним країнам, що призвело до одноманітної появи на їхньому місці двадцяти восьми держав з новими суспільно-політичними системами³.

Потрібно зазначити, що перешкодою для здійснення посткомуністичних демократичних реформ є не лише необхідність одночасної реалізації цілої низки складніших завдань. Перспективи цих реформ у величезній мірі залежать і від того, наскільки в принципі можливе сполучення вельми різнорідних за своєю сутністю цілей.

Проблема ця займає істотне місце в сучасних теоріях посткомуністичного розвитку, але поки що існує багато нез'ясованих моментів щодо процесів демократичної трансформації. Зважаючи на це, цілями нашої статті є: теоретичний аналіз демократичних перетворень в країнах Центральної та Східної Європи; обґрунтування неможливості одночасної радикальної демократичної трансформації економічної і політичної системи; характеристика посткомуністичних змін в контексті розвитку сучасних демократичних суспільств крізь призму типології шарів соціальної реальності і послідовності її перетворення Ф.Броделя; визначення універсальних ознак демократизаційних процесів в країнах Центральної та Східної Європи.

Найбільшу увагу дослідників привертає осмислення феномена одночасних радикальних реформ в політичній і економічній сферах, який визначається терміном «подвійний перехід». «Усі переходи в колишніх комуністичних країнах, — відзначив ще в 1990 р. Х.Лінц, — фундаментальним чином відрізняються від переходів, що відбувалися в країнах Заходу, із-за неефективних, централізованих соціалістичних економік, які склалися тут. Цим країнам доведеться здійснити економічні реформи і переходи до деякої форми ринкової економіки одночасно із здійсненням політичної реформи в результаті політичних змін. Однак є свідчення того, що змінювання економічної системи зв'язані з більшими складнощами, ніж політичні змінювання, почасти із-за того, що поки ще не існує моделі переходу від командної економіки до ринкової економіки і до деякої форми капіталізму»⁴.

Згідно з закономірностями суспільно-політичного розвитку, які склалися історично, поступове визрівання капіталізму завжди було передумовою і в той самий час каталізатором встановлення демократичних форм правління. Один з уроків історії, як підкреслює американський політолог Р.Дач, полягає в тому, що «принаймні, в минулому ринкова економіка передувала виникненню демократичних інститутів»⁵. У світлі цього історичного досвіду теперішнє прагнення посткомуністичних країн перейти одночасно і до демократії, і до ринку є спробою змінити модель взаємозв'язків між економічними і політичними перетвореннями, що складалася віками, котра являє собою експеримент, який не має історичних прецедентів.

Оцінюючи перспективи цього унікального експерименту, ряд авторів доходять висновку про неможливість одночасної радикальної трансформації економічної і політичної систем. При цьому загальна теза про «несумісність двох переходів» обґрунтовується двояким чином⁶.

Одна система аргументації зосереджує увагу на процедурних аспектах здійснення економічних реформ, підкреслюючи, що в умовах демократичної системи неможливі рішучі і швидкі дії, необхідні для радикальних змін в сфері економіки. Процес прийняття рішень в умовах демократичної системи, особливо з питань, з яких у суспільстві не існує консенсусу, ускладнюється тривалими процедурами політичного торгу, різного роду узгоджень і пошуку компромісів. Ще складніше відбувається прийняття рішень в умовах «нових демократій». Як відзначає американська дослідниця

Дж.Нелсон, в посткомуністичних країнах законодавчий процес істотним чином паралізується появою безлічі конкуруючих між собою нових політичних партій і груп інтересів. Партії, профспілки, асоціації бізнесу й інші групи, що виникають на політичній сцені, намагаються «блокувати деякі аспекти економічної реформи», а також прагнуть спрямувати їх у вигідне для себе русло⁷. До того ж в умовах «нових демократій» процедурні труднощі прийняття рішень, характерні загалом для будь-якої політичної демократії, посилаються складним, багато у чому ще невизначеним характером відносин в структурах влади, які виникають. Все це найнегативнішим чином впливає на реформування економіки, призводячи до різкого уповільнення темпів економічних перетворень.

Інша система аргументації підкреслює негативні, з точки зору розвитку процесу демократизації, соціально-психологічні і політичні наслідки радикальних економічних перетворень. «Так само як демократизація може зруйнувати економічну реформу, так і процес економічної реформи може обернути основних соціальних акторів проти демократизації», — зазначають деякі політологи⁸. Погіршення умов існування широких верств населення, яке породжується перебудовою економічної системи, різке зменшення їхнього життєвого рівня і загострення соціальної та матеріальної нестабільності у суспільстві викликають глибокі розчарування мас. У зв'язку із болісними наслідками економічних реформ істотно знижується імовірність успішної реалізації демократичних перетворень.

Переважає більшість вчених-політологів дотримуються єдиної точки зору стосовно питання про несумісність економічного і політичного переходів до демократії: для того, щоб не потрапити у «глухий кут несумісності», потрібно уникати одночасного проведення політичних і економічних реформ⁹. Однак запропоновані ними варіанти такої стратегії є принципово різними. Одні автори, відзначаючи ту обставину, що радикальні економічні перетворення потребують послідовних, рішучих і в той самий час непопулярних дій, які може здійснити тільки сильна, авторитарна влада, вважають, що проведення економічної реформи повинно передувати демократизації режиму. Інші говорять про ризикованість подібної стратегії, звертаючи увагу, по-перше, на те, що багато авторитарних урядів зазнають поразки в лібералізації своєї економіки, а, по-друге, на те, що ті з них, котрим все ж таки вдається

успішна економічна реформа, втрачають, принаймні, у коротко-строковій перспективі імпульси до демократизації та використовують свої досягнення на ниві економічних перетворень як аргумент на користь збереження диктатури¹⁰. Прихильники цієї позиції обстоюють те, що, перш ніж удатися до проведення ринкових реформ, потрібно забезпечити зміцнення демократії. Як зазначає шведський економіст-транзитолог А.Ослунд «демократичний прорив» (тобто перехід до демократії) має бути «першим кроком» у політичному та економічному реформуванні суспільства. «Демократичний прорив, — пише він, — робить можливим перехід до ринкової економіки»¹¹.

Ще більш категорично висловлюється З.Бжезинський, який вважає, що один з важливіших уроків, котрий може бути отриманий з досвіду перших посткомуністичних трансформацій, полягає у тому, що «політична реформа є первинною як основа для ефективної економічної реформи»¹².

Необхідно констатувати, що процес демократизації, який відбувається в посткомуністичних країнах, завершив свою початкову фазу. Досліджуючи це питання потрібно звернутися до типології шарів соціальної реальності і послідовності її перетворення, яку запропонував Фернан Бродель. Він розрізняє «історію подій» (*histoire evenementielle*), тобто фактичний рівень з дуже коротким часовим ритмом змін, і її протилежність — «структурну історію» (*histoire structurelle*), що означає лінію поступових епохальних історичних змін, котрі Ф.Бродель називав поняттям «історична тривалість» (*longue duree*). Між ними знаходяться «кон'юнктурна історія» (*histoire conjoncturelle*), тобто середньостроковий ритм циклічних фаз, в яких певні структурні конфігурації ідей, економічних і соціальних зв'язків повторюються, хоча і в різних часових контекстах. Зміни на рівні подій і на рівні циклів спричиняють довгострокові структурні зміни «тривалої перспективи», котрі часто можна розпізнати лише коли минуть століття¹³.

При перенесенні на проблему демократичної трансформації посткомуністичних країн цей тричленний розподіл перспектив аналізу означає приблизно наступне: рівень подій і їх часової послідовності, ще прискореної революційними змінами посткомуністичних країн — надто короткої тривалості, щоб можна було виробити надійну теоретичну політико-соціологічну концепцію. Разом з тим історична тривалість як довгострокова тенденція створює перспективу, котра принципово відкрита і не пропонує

необхідних структуруючих підстав для теоретичного осмислення. Таким чином, для розгляду посткомуністичних змін в контексті розвитку сучасних суспільств найкраще, на нашу думку, підходить показаний Ф.Броделем середній рівень циклічної конфігурації.

Цей підхід має деякі методологічні переваги. Лише коли трансформаційні процеси розглядаються як період більшого циклу розвитку, з'являється бажана можливість розмістити ці процеси в контекст попереднього розвитку європейських суспільств. Позитивним результатом цього стає і той факт, що події у посткомуністичних країнах не потрібно розглядати як *terra incognita*¹⁴, для аналізу котрих ще не вироблено відповідних категорій. На основі періодизації циклів розвитку, яку можна припустити, ми маємо змогу звернутися до теоретичних концептів, вироблених політологією і соціологією у процесі тривалого спостереження за розвитком сучасних суспільств. Подібний підхід не означає механістичного підпорядкування в принципі відкритих трансформаційних процесів вже закритій категоріальній схемі орієнтованій на Захід теорії модернізації. Для Ф.Броделя виокремлення циклічності означає указання на конфігурації, що повторюються, і різні результати яких створюють відкритий процес змін на рівні історичної тривалості.

Про те, що демократична трансформація посткомуністичних суспільств є не лише зміною векторів розвитку, а і моментом циклічного руху, говорить наступне. На соціально-структурному рівні не можна не помітити, що трансформація цих суспільств є процесом реінтеграції в соціальні, політичні і економічні структури, для подолання і усунення яких, вони були колись створені. При цьому спостерігається ще одна загальна для цих країн тенденція, що показує пройдений ними цикл: вони всі повинні знайти нову доктрину суспільства, яка легітимувала би політичний плюралізм, приватизацію економіки і сильну соціальну нерівність, що виникає знову. Цю доктрину більшість посткомуністичних країн знаходять в різних формах політичної і економічної ліберальної демократії.

На початку 1990-х рр. у західноєвропейській і американській політологічній і економічній літературі переважали песимістичні прогнози подальшого розвитку держав Східної та Центральної Європи. Після того, як минула ейфорія часів падіння Берлінської стіни і перемоги народного повстання проти Н.Чаушеску в Бухаресті, переважна більшість західних аналітиків вважали, що перспективи становлення ринку і демократії в цьому регіоні

є вельми туманними. В якості основних причин для песимізму називали відсутність або надзвичайну слабкість в цих країнах таких передумов для демократії, як розвинута система багатопартійності, групи професійних політиків, належний ступінь розвитку громадянського суспільства, ефективність держави, уявлення про панування закону і т.п.¹⁵. Багато науковців писали про те, що соціально-політична спадщина комуністичних режимів є несумісною зі становленням демократичних систем із-за міцного «стадного почуття», суспільної індиферентності, егалітарно-патерналістських моделей поведінки¹⁶. Прибічники такого підходу вважали, що ступінь успішності становлення демократичної системи у Східній та Центральній Європі буде прямо залежати від швидкості подолання господарської кризи, яка, затягуючись в умовах соціально-політичного хаосу, підриває суспільну і інституціональну базу демократії.

В якості найбільш імовірного результату процесів в цьому регіоні у середньостроковій перспективі частіше всього називали або прихід до влади авторитарно-популістських режимів на хвилі радикального націоналізму, або (у кращому випадку) «диктатуру інтелектуальної еліти», яка, зрештою, також спирається на армійські багнети¹⁷. Будувалися прогнози масових хвилювань, що захльостують і троцуть крихкі островки демократії. Лише вельми незначна кількість авторів припускали можливість порівняно стабільної соціально-економічної і політичної еволюції посткомуністичної Центральної та Східної Європи¹⁸. Латиноамериканські асоціації виникали самі собою: спроба здійснення радикальних економічних і політичних реформ «неоліберального» характеру за підтримки міжнародних фінансових організацій в країнах з глибокою соціально-економічною кризою і явним дефіцитом демократичних традицій і інститутів.

Аналізуючи оцінки і підходи закордонних спостерігачів до ситуації в країнах Центральної та Східної Європи на початку 1990-х рр., можна прийти до низки вельми важливих висновків. По-перше, прогнози стосовно перспектив розвитку країн цього регіону в іноземній літературі (а також і в наукових, і в політичних колах в самих цих країнах) не стільки спиралися на аналіз реального стану речей у Центральній та Східній Європі, скільки були зв'язані з прийняттям або, навпаки, різко критичним ставленням до демократичної парадигми перетворень, віддзеркалюючи таким чином більш загальні розбіжності у середовищі західної інтелектуальної

і політичної спільноти. Економічні, політичні і світоглядні суперечності між «лівими» та «лібералами» на Заході і в самій Східній та Центральній Європі надали дискусіям про майбутнє цього регіону яскраво виражений ідеологічний колорит, відсунувши на другий план розробку конкретної проблематики¹⁹.

По-друге, не менш важлива методологічна причина песимізму з приводу перспектив центрально- та східноєвропейського розвитку полягала в тому, що в якості кінцевої мети демократичних перетворень в регіоні більшість закордонних аналітиків вважали розвинуту парламентську демократію західноєвропейського зразка, ледь не «вестмінстерську модель» з усіма необхідними атрибутами у вигляді правової держави, чіткого розподілу влад, громадянського суспільства і т. ін. Найменше відхилення від цього зразка, недостатній ступінь розвитку або відсутність хоча б якогось з перелічених компонентів розглядалися в якості невдачі або (в кращому випадку) неповноти демократичної трансформації.

В цілому, оцінюючи ситуацію у Східній та Центральній Європі другої половини 1990-х рр., ми вважаємо за потрібне констатувати непереконаливість більшості песимістичних прогнозів західних аналітиків. Незважаючи на глибоку економічну кризу, радикальні перетворення «неоліберального» характеру і одночасне здійснення господарських та політичних реформ, жоден з найдраматичніших сценаріїв краху демократичних систем і торжества авторитаризму або популізму у Східній та Центральній Європі не був реалізований. Соціальні протести мали місце, але носили спорадичний і у більшості випадків локальний та ненасильницький характер. Авторитарно-популістська і націоналістична риторика періодично використовувалася правлячими групами різного забарвлення і орієнтації в багатьох країнах регіону, однак, ніде не обернулася реальним підривом політичного плюралізму або відверто популістським економічним курсом за латиноамериканським зразком.

Отже, в результаті не в усьому послідовних і не доведених «до кінця» одночасних економічних і політичних перетворень в дусі «неолібералізму» в кінці 1990-х рр. у країнах Центральної та Східної Європи сформувалися порівняно усталені демократичні системи у суспільствах з відносно низьким (за західноєвропейськими і північноамериканськими стандартами) рівнем доходів. З точки зору структурної і функціональної сутності цих систем, на думку Б.Грешковича, їх можна охарактеризувати як «дуальні демократії»²⁰.

Сенс дуалізму полягає в тому, що механізм прийняття політичних рішень базується на альянсі між правлячою елітою і «страатегічною» меншістю опозиції з метою нейтралізації опозиційної більшості.

З нашої точки зору, на відміну від демократизаційних переходів у Південній Європі і Латинській Америці, в посткомуністичних суспільствах ці переходи виявляються в одночасності навіть не трьох, як вважалося раніше, а чотирьох різних процесів: побудова національної держави, політичне запровадження ринкової економіки, демократизація політичної системи і побудова громадянського суспільства. Разом з цими особливостями можна відзначити і величезну швидкість, з якою країни Центральної і Східної Європи розпочали цей процес. Протягом кількох місяців комуністичні диктатури, що здавалися надстабільними, зруйнувалися і були замінені демократичними системами правління. Конституції були або написані заново, або знайшли через численні поправки демократично-правові масштаби. Знову обрані парламенти затвердили перші заходи і рамкові закони для введення ринкової економіки, були забезпечені перші реформи державного устрою, як, наприклад, нові вибори регіональних і місцевих органів влади та реформи органів управління. Тому недивно, що в цілому ряді колишніх соціалістичних країн з переходом до багатопартійності і прийняттям нових виборчих законів електоральний корпус (у своїй основі) не відчував ефекту новизни інституціональних форм, а центр ваги протистояння різних політичних сил був перенесений на зміст демократичної політики, її цільові настанови, на проблему вибору між різними уявленнями про демократію як таку, на здатність партій виступити носіями тих або інших цінностей та вимог і забезпечити їх здійснення у житті.

Швидкість зміни посткомуністичних режимів обернено пропорційна глибині бажаної демократичної трансформації. Тому треба думати, що її консолідація — у порівнянні з Латинською Америкою і Південною Європою — є більш тривалою і заплутаною і, можливо, застигне у невизначеному проміжному стані.

Необхідно зазначити, що демократизація проходила і відбувається в країнах з різним початковим рівнем економічного розвитку, з різними культурними і релігійними традиціями (що часто не береться до уваги). Частина держав реформували інститути державності, а багато держав регіону заново створювали свою державність на уламках федерацій. Це зумовило і багатоваріантність

шляхів просування до демократії в країнах Центральної та Східної Європи. З цієї причини важко знайти єдиний для даних процесів знаменник.

Проте, незважаючи на розмаїтість моделей суспільної трансформації, можна визначити певні спільні й навіть універсальні ознаки демократизації суспільно-політичного життя у посткомуністичних країнах:

- утвердження на рівні політичної свідомості ставлення до демократії як до безальтернативної мети суспільного розвитку;

- делегітимізація тоталітаризму й авторитаризму та масова підтримка демократичного шляху суспільних перетворень, адекватної національним традиціям та історичному досвіду країни моделі демократичного розвитку;

- закріплені практично в усіх конституціях демократичні права і свободи людини й громадянина та їх конституційні гарантії;

- чітка ідентифікація демократії з ринковою економікою, інститутом приватної власності, свободою підприємницької діяльності, структурами громадянського суспільства, становленням середнього класу як основи економічної, соціальної та політичної стабільності;

- міжнародна підтримка ліберально-демократичних перетворень в економічній і політичній сферах²¹.

Latygina N.

DEMOCRATIZATION IN THE COUNTRIES OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE: DIFFERENT APPROACHES AND UNIVERSAL FEATURES

This article is devoted to the theoretic analysis of democratic transformations in the countries of Central and Eastern Europe; impossibility of a simultaneous radical democratic transformation of an economic and political system. It describes F.Brodel's characteristics of postcommunist changes in the context of modern democratic societies development through classifying spheres of social reality and succession of its transformation and defines universal features of democratic processes in the countries of Central and Eastern Europe.

---

¹ Offe Cl. Capitalism by Democratic Design? Democrtatic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe // Social Research. — 1991. — Vol. 58. — Winter. — P. 865.

² Bunce V. Comparing East and South // *Journal of Democracy*. — 1995. — Vol. 6, № 3. — P. 92.

³ Roeder Ph.G. The Revolution of 1989: Postcommunism and the Social Science // *Slavic Review*. — 1999. — Vol. 58, № 4. — Winter. — P.743.

⁴ Linz J. Transitions to Democracy // *Washington Quarterly*. — Summer 1990. — P. 156.

⁵ Dutch R. Tolerating Economic Reform: Popular Support for Transition to a Free Market in the Former Soviet Union // *American Political Science Review*. — 1993. — No. 87. — P. 594.

⁶ Weintraub J. Democracy and the Market. A Marriage of Inconvenience // *From Leninism to Freedom. The Challenges of Democratization* / M.L.Nugent (Ed.). — Boulder, 1992. — P. 47.

⁷ Политические институты на рубеже тысячелетий. — Дубна: ООО «Феникс +», 2001. — С. 148.

⁸ Armijo L.E., Bierkster Th.J., Lowenthal A.F. The Problems of Simultaneous Transitions // *Economic Reform and Democracy*/L.Diamond and M.F. Plattner (Eds.). — Baltimore, 1995. — P. 229.

⁹ Там само. — P. 231.

¹⁰ Encarnacion O.G. The Politics of Dual Transitions // *Comparative Politics*. — 1996. — Vol. 28, № 4. — July. — P. 478.

¹¹ Aslund A. The Case for Radical Reform // *Journal of Democracy*. — 1994. — Vol. 5, № 4. — October. — P. 72.

¹² Brzezinski Z. The Great Transformation // *The National Interest*. — Fall 1993. — No 33. — P. 6.

¹³ Braudel F. *Historie at Sciences Sociales: La longue duree* // Braudel F. *Ecrits sur l'histoire*. — Paris, 1962. — P. 41.

¹⁴ Там само. — P. 43.

¹⁵ Crawford B., Lijphart A. Explaining Political and Economic Change in Post-Communist Eastern Europe: Old Legacies, New Institutions, Hegemonic Norms and International Pressures // *Comparative Political Studies* 28. — 1995. — No 2. — P. 175.

¹⁶ Elster J. The Necessity and Impossibility of Simultaneous Economic and Political Reform Constitutionalism and Democracy. — Oxford, 1993. — P. 268.

¹⁷ Ost D. Labor, Class and Democracy: Shaping Political Antagonisms in Post-Communist Society. Markets, States and Democracy: The Political Economy of Post-Communist Transformation. — Westview Press, 1995. — P. 342.

¹⁸ Ekiert G., Kubik J. Strategies of Collective Protest in Democratizing Societies: Hungary, Poland and Slovakia since 1989 // 10th International Conference of Europeanists Buklet. — Chicago, 1996. — P. 181.

¹⁹ Карпов М.В. Блеск нищих демократий (Размышления по поводу книги Б.Грешковича «Политическая экономия протеста и терпения») // *Общественные науки и современность*. — 1999. — № 3. — С. 48.

²⁰ Цит. за: Acuna C.H., Smith W.C. The Political Economy of Structural Adjustment: The Logic of Support and Opposition to Neoliberal Reform // Latin American Political Economy in the Age of Neoliberal Reform. — 1994. — P. 17.

²¹ Цветков В.В. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти / В.В.Цветков, І.О.Кресіна, А.А.Коваленко. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — С. 22–23.